

## ВИМІРЮВАННЯ РІВНІВ ГОТОВНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ДО ПРОЕКТУВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

*У статті обґрунтовуються такі рівні готовності викладачів до проектування навчальних технологій: творчий, варіативний, реконструктивний, репродуктивний. Розглядаються критерії сформованості усіх рівнів та методика їхнього вимірювання. Наводяться дані щодо сформованості рівнів готовності до проектування навчальних технологій у викладачів економічного університету.*

**Ключові слова.** *Проектування, навчальні технології, рівні готовності, викладачі, проектування.*

Оновлення сучасної освітньої парадигми, запровадження Болонських ініціатив висуває нові вимоги до підготовки викладачів вищих навчальних закладів. У нашій країні існує проблема формування психолого-педагогічної компетентності викладачів непедагогічних ВНЗ, оскільки більшість з них не мають педагогічної освіти. У структурі цієї компетентності важливе місце належить проектувальній, яка передбачає здатність проектувати навчальні технології.

Готовність викладачів до проектування навчальних технологій постає показником якості відповідної підготовки, її системним результатом. Під проектуванням навчальних технологій (ПНТ) ми розуміємо творчу діяльність викладачів щодо забезпечення гарантованого досягнення запланованих результатів навчання, що включає створення і реалізацію алгоритмів спільної навчальної діяльності її суб'єктів, відповідну організацію навчального змісту та вибір адекватних йому форм і методів навчання.

У психолого-педагогічній науці накопичено досвід досліджень готовності до певних видів, напрямів, аспектів професійної діяльності. Зокрема це стосується комунікативної, інноваційної, аналітичної, проектувальної діяльності тощо. Так, А.Й. Капська у дисертаційному

дослідженні „Формирование готовности студентов педвуза к исполнительско-речевой деятельности в системе профессиональной подготовки” досліджує систему і структуру професійних та кваліфікаційних знань, з’ясовує готовність студентів педагогічних навчальних закладів до виконавсько-мовленнєвої діяльності. Із загального дидактичного аспекту проблеми вона досліджує тільки систему і структуру професійних та кваліфікаційних знань, умінь і навичок з мистецтва цієї діяльності і обґрунтовує це так: по-перше, володіння ними є одним із показників майстерності викладача; по-друге, формування виконавсько-мовленнєвих умінь є слабкою ланкою професійно-педагогічної освіти. З цією метою дослідниця змодельовала функціональну структуру процесу формування у студентів знань, умінь та навичок з майстерності слова [3, 100].

О.Г.Карпенко у дисертаційному дослідженні „Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти”, досліджуючи підготовку майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти, зазначає, що зміст терміна “психологічна готовність” розкривається в різних тлумаченнях (від готовності застосувати професійний досвід до поєднання необхідних знань, умінь і навичок з потребою у праці та з виявленням її видів і рівнів) та розглядає два взаємопов’язаних і взаємообумовлених компоненти професійної готовності: готовність до діяльності і готовність особистості до розвитку та саморозвитку (самовдосконалення, самокорекції, самоуправління). Дослідниця трактує готовність до професійної діяльності як систему компонентів, якостей особистості майбутнього спеціаліста-професіонала, які забезпечують виконання ним функцій, адекватних потребам певної виробничої діяльності, та доводить, що домінантою готовності є професійна компетентність фахівця. У цій роботі представлені три блоки компонентів готовності майбутніх соціальних працівників до професійної

діяльності: мотиваційно-ціннісний, особистісно-професійний, соціально-професійний [4].

Недостатньо вивченою у педагогічній науці є готовність викладачів ВНЗ до проектування навчальних технологій. Інтерес для нашого дослідження представляє розробка колективом авторів під керівництвом О.М.Пехоти структури готовності майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій у майбутній професійній діяльності. Така готовність визначається як складно-структуроване утворення, що забезпечує необхідні внутрішні умови для успішного формування технологічної грамотності студента педагогічного університету, його сталого професійного зростання. Її компонентами є: ціле-мотиваційний (забезпечує спрямованість майбутніх учителів на особистісно-технологічні професійні зміни); змістовий (визначає систему особистісно привласнених знань про механізми моделювання та проектування педагогічної діяльності); операційний (задає систему шляхів, способів і прийомів здійснення технологізації навчального процесу); інтеграційний (формує вміння майбутнього вчителя будувати індивідуально-прийнятну дидактичну систему) [10, 19-21].

Характеризуючи фактори готовності педагогів до створення власних дидактичних проектів, Д.Г.Левитес зазначає, що провідними серед них є професійна спрямованість, методологічна компетентність та рефлексивні здібності. Саме їх цілеспрямований розвиток автор вважає важливою метою системи підвищення кваліфікації [6, 165].

Загалом дослідники цієї проблеми відзначають, що готовність майбутнього вчителя до професійної діяльності – це таке особистісне утворення, яке забезпечує внутрішні умови для успішного виконання цієї діяльності. Компонентами готовності особистості до діяльності вважають ставлення до діяльності або настанову (для ситуаційної готовності), мотиви, знання про предмет і способи діяльності, навички та вміння

їхнього практичного застосування. Автори насамперед виділяють такі компоненти готовності: мотиваційний, змістовий і операційний [10, 18].

Ми просувалися до вивчення цієї проблеми через аналіз дотичних аспектів. Зокрема, це відображено у таких публікаціях: „Навчальні технології як втілення індивідуалізації та фундаменталізації у навчальному процесі вищої школи” [13], „Особливості підготовки викладачів до застосування кредитно-модульної системи навчання” [14], „Людинознавчий контекст підготовки викладачів до проектування навчальних технологій” [12]. Готовність викладачів до проектування навчальних технологій ми тлумачимо як інтегративне ядро творчої професійної самореалізації викладача; це особистісне утворення включає такі компоненти: мотиваційний (мотиви, адекватні цілям та завданням дидактичного проектування), особистісний (значущі для проектування навчальних технологій здібності та якості особистості), змістовий (сукупність знань, необхідних для дидактичного проектування), процесуальний (сукупність вмінь, що дозволяють проектувати навчальні технології).

Актуальність статті визначається потребою у психолого-педагогічній підготовці викладачів непедагогічних, зокрема економічних ВНЗ, якої вони здебільшого не мають. Важливою складовою такої підготовки є формування готовності викладачів до проектування навчальних технологій. Задля цього необхідно визначити відповідні критерії сформованості, описати рівні готовності та розробити методику їхнього вимірювання. Метою статті є висвітлення саме цих питань.

Як вже зазначалося, готовність викладачів до проектування навчальних технологій складається з чотирьох компонентів, серед яких мотиваційний, особистісний, змістовий, процесуальний. Ці компоненти зумовлюють і відповідні критерії готовності викладачів до проектування навчальних технологій, пов'язані з мотивацією, знаннями, вміннями,

здібностями, кожен з яких має свої специфічні ознаки сформованості. До кожного з критеріїв розроблено інструментарій дослідження, водночас для всіх застосовується єдина система рівнів прояву, яка дозволяє порівнювати різні аспекти готовності та узагальнювати результати. Отже, можна визначити рівні як за кожним видом готовності окремо, так і загалом.

Розглянемо критерії готовності викладачів до ПНТ. Відповідно до мотиваційного компоненту готовності це:

- виразність мотивів діяльності;
- співвідношення між внутрішніми та зовнішніми мотивами ПНТ;
- рівень професійної спрямованості;
- сформованість професійної спрямованості як особистісно-орієнтованої чи предметно-орієнтованої.

Сформованість особистісного компоненту готовності можна визначити за такими критеріями:

- виразність рефлексивних здібностей;
- рівень емпатії;
- загальний рівень прояву здібностей до самоуправління та рівень прояву окремих здібностей до самоуправління;
- рівень розвитку креативності.

При визначенні критеріїв сформованості змістового компоненту ми приєднуємось до точки зору О.О.Абдуліної, яка вважає, що критеріями оцінки рівня знань мають бути:

- обсяг знань (повнота, глибина, тривалість);
- усвідомлення знань (самостійність суджень, доказ окремих положень, постановка проблемних питань);

- інтерес до педагогічної теорії (читання педагогічної літератури, участь у методичній та науково-дослідній роботі) [1, 49].

Для визначення сформованості вмінь в умовах нашого дослідження основними критеріями є якість розроблених викладачами проектів та їхня апробація. Л.О.Савенкова наголошує, що сформованість умінь є кінцевою метою педагогічного процесу, його завершенням у професійному навчанні. Вона обґрунтовує доцільність використання для вимірювання сформованості умінь методу експертної оцінки, суть якого полягає у проведенні експертами інтуїтивно-логічного аналізу проблеми з кількісними судженнями та формальною обробкою результатів [15, 51]. Ми приєднуємося до цієї точки зору, водночас застосовуючи і метод самооцінки, оскільки готовність до ПНТ ми розглядаємо як основу професійної самореалізації, яка не можлива без внутрішньої оцінки та усвідомлення своїх можливостей.

Звернемося до визначення рівнів готовності до ПНТ. У сучасних дослідженнях готовності фахівців до різних аспектів професійної діяльності найчастіше виокремлюється від трьох до п'яти відповідних рівнів сформованості. Так, А.Й.Капська вирізняє три рівні готовності студентів педагогічних навчальних закладів до виконавсько-мовленнєвої діяльності: низький, середній, високий [3]; О.Карпенко розглядає чотири рівні професійної готовності студентів до соціальної роботи: недостатній, первинний, професійно-кваліфікаційний, професійно-спеціалізований [4]; Г.О.Савченко визначає чотири рівні готовності майбутніх фахівців банківської справи до аналітичної діяльності: низький, середній, достатній, високий [16]; Л.О.Савенкова обґрунтовує п'ять рівнів готовності майбутніх викладачів до професійного спілкування: стихійно-репродуктивний, репродуктивний, реконструктивний, варіативний, творчий [15]. Деякі дослідники визначають і більшу кількість рівнів.

Наприклад, О.О.Орлова розглядає шість рівнів розвитку готовності педагога до професійного спілкування: стихійно-репродуктивний, репродуктивний, реконструктивний, варіативний, суб'єктивно-творчий, об'єктивно-творчий [7].

При визначенні рівнів готовності викладачів до проектування навчальних технологій доцільно, на нашу думку, спиратися на підхід Н.В.Кузьміної, яка розрізняє п'ять рівнів продуктивності педагогічної діяльності:

I – (мінімальний) репродуктивний; педагог вміє переказувати іншим те, що знає сам; непродуктивний.

II – (низький) адаптивний; педагог вміє пристосувати своє повідомлення до особливостей аудиторії; малопродуктивний.

III – (середній) локально-моделюючий; педагог володіє стратегіями навчання учнів знанням, навичкам, умінням за окремими розділами курсу (тобто формувати педагогічну ціль, давати собі раду щодо шуканого результату та відбирати систему і послідовність включення учнів до навчально-пізнавальної діяльності); середньопродуктивний.

IV – (високий) системно-моделюючий знання учнів; педагог володіє стратегіями формування шуканої системи знань, навичок, умінь учнів з предмету в цілому; продуктивний;

V – (найвищий) системно-моделюючий діяльність та поведінку учнів; педагог володіє стратегіями перетворення свого предмета у засіб формування особистості учня, його потреб у самовихованні, самоосвіті, саморозвитку; високопродуктивний [5, 13].

При розробці рівнів готовності викладачів до проектування навчальних технологій також ми спираємось на досвід визначення сформованості умінь, якому у педагогічній науці традиційно приділяється велика увага [1, 3, 5, 9, 18]. Зокрема, К.К.Платонов пропонує такі рівні умінь: початковий, недостатньо вмiла діяльність, окремі загальні та високо

розвинуті вміння, майстерність [9, 156]. Л.Ф.Спірін визначає п'ять рівнів сформованості професійно-педагогічних умінь, застосовуючи відповідно до кожного два види найменувань: допрофесійний рівень (низький) – вихідний (дуже низький); рівень початкового оволодіння (професійна адаптація) – низький (початкові професійні вміння); рівень обмеженої сформованості (професійне становлення) – середній (орієнтовано-сформовані вміння); рівень достатньої сформованості (затвердження) – високий (сформовані вміння); рівень успішного оволодіння професійно-педагогічними діями (широке професійно-творче самовираження) – майстерність або творчий рівень [18, 105-107].

З огляду на викладене та спираючись на підхід О.О.Абдуліної, яка вирізняє чотири рівні загальнопедагогічних знань і умінь студентів: репродуктивний, репродуктивно-творчий, творчо-репродуктивний, творчий [1], ми визначаємо чотири рівні готовності викладачів до проектування навчальних технологій: репродуктивний (низький), реконструктивний (середній), варіативний (достатній), творчий (високий). Ми не звертаємось до градації з виділенням ще більш низького рівня, що відповідав би розглянутим вище мінімальному, початковому, допрофесійному, оскільки в основному дослідження спрямоване на викладачів, які вже здійснюють професійно-педагогічну діяльність, а студенти, які беруть участь у дослідженні, вже отримують чи завершують психолого-педагогічну підготовку. Також зазначимо, що вирізнення великої кількості рівнів готовності ускладнює дослідження, оскільки їх важко диференціювати, тоді, як застосування лише трьох рівнів може знизити вірогідність отриманих результатів. У нашому випадку, визначення чотирьох рівнів дозволяє порівняти сформованість готовності до проектування навчальних технологій у викладачів, які працюють, і студентів, які отримують психолого-педагогічну підготовку. Охарактеризуємо визначені рівні готовності до ПНТ.



**Творчий рівень.** У викладачів на високому рівні сформовані різні мотиви до ПНТ, при цьому внутрішні мотиви домінують над зовнішніми. Високим є загальний рівень професійної спрямованості. Максимально виражений вид професійної спрямованості. Високою є задоволеність означеною діяльністю в цілому та окремими її аспектами. Викладачам притаманні високі рівні сформованості здібностей до рефлексії, емпатії, самоуправління та креативності. На найвищому рівні сформованості знаходяться знання у галузі проектування навчальних технологій. Досягнуто майстерності в оволодінні системою стратегічно-технологічних вмінь, що забезпечує вільне створення ефективних навчальних технологій.

**Варіативний рівень.** Більшість мотивів до ПНТ сформовані на високому рівні, внутрішні мотиви переважають над зовнішніми. Загальний рівень професійної спрямованості є високим. Достатньо чітко виражений вид професійної спрямованості. Задоволеність різними аспектами ПНТ переважно є високою, а в цілому – високою або достатньою. Переважають високі рівні сформованості здібностей до рефлексії, емпатії, самоуправління та креативності. Знання у галузі проектування навчальних технологій знаходяться на високих рівнях сформованості. Вміння, що входять до відповідної системи, перебувають переважно на високому рівні сформованості, що дозволяє викладачам проектувати власні навчальні технології.

**Реконструктивний рівень.** Загальний рівень сформованості мотивів до ПНТ є середнім, деякі мотиви мають значний прояв, а деякі є невиразними, при цьому викладачам в однаковій мірі притаманні як внутрішні, так і зовнішні мотиви. Задоволеність різними аспектами ПНТ та в цілому є достатньою або середньою. Достатнім є загальний рівень професійної спрямованості. Вид професійної спрямованості можна визначити, але його прояв є незначним. Характерні достатні та середні рівні сформованості здібностей до рефлексії, емпатії, самоуправління та

креативності. Викладачі мають переважно достатній, а за деякими аспектами середній рівні знань та умінь з ПНТ, що дозволяє їм переносити засвоєні алгоритми ПНТ в умови реального навчального процесу.

**Репродуктивний рівень.** У викладачів сформовані деякі мотиви ПНТ, серед яких переважають зовнішні. Загальний рівень професійної спрямованості є переважно середнім, у деяких випадках низьким. Задоволеність від ПНТ є переважно низькою. Вид спрямованості не диференційований. Притаманні середній та низький рівні сформованості здібностей до рефлексії, емпатії, самоуправління та креативності. У викладачів спостерігаються середні рівні знань у галузі проектування навчальних технологій, але переважно низькі у сформованості системи стратегічно-технологічних умінь. Викладачі, які мають цей рівень готовності до ПНТ, запозичують із досвіду колег готові зразки навчальних технологій.

Розглянемо методику дослідження рівнів готовності викладачів до проектування навчальних технологій, що включає інструментарій діагностики рівнів готовності викладачів до ПНТ та методи обробки і перевірки статистичної значущості експериментальних даних. Як вже зазначалося на початку параграфу, до кожного компоненту готовності розроблено відповідні критерії та показники. Так, сформованість мотиваційного компоненту готовності визначається за сформованістю мотивів, пов'язаних з ефективністю означеної діяльності, співвідношенням між зовнішніми та внутрішніми мотивами проектування навчальних технологій, сформованістю та виразністю професійної спрямованості, задоволеністю від реалізації різних аспектів проектування навчальних технологій, що втілюється у власних розробках.

Мотиви педагогічного проектування визначаються за методикою Б.Додонова “Формула мотивації” [2, 11-12]. Окремо, при анкетуванні респондентів, методом самооцінки встановлюються сформованість у них

мотивів до взаємодії в процесі проектування з колегами та студентами та самовдосконалення у цій діяльності. За розробленою нами методикою визначається вид професійної спрямованості викладачів (предметно-орієнтована, особистісно-орієнтована, недиференційована). У ході дослідження професійної спрямованості застосовується також модифікована нами методика Т.Д.Дубовицької “Рівень професійної спрямованості” [11, 145-147] у двох варіантах: для викладачів і для студентів економічного університету, які отримують психолого-педагогічну підготовку. Задоволеність викладачів та студентів власними розробками як втіленням проектування навчальних технологій визначається шляхом їх самооцінки.

Особистісний компонент готовності до ПНТ досліджується переважно шляхом тестування із застосуванням психодіагностичного інструментарію. Лише рефлексивні здібності визначаються шляхом самоспостереження. Для діагностики емпатії застосовується методика І.М.Юсупова “Рівень емпатії” [17, 139-143]. Здібності до самоуправління визначаються відповідно до підходу Н.М.Пейсахова за методикою “Здібності до самоуправління” [8]. З метою дослідження креативності використовується методика А.В.Лазукіна – Н.Ф.Каліна “Прояв креативності” [11, 122-124].

Змістовий компонент готовності вивчається із застосуванням методу експертної оцінки: експертами від 0 до 10 балів за обґрунтованими у цій статті критеріями оцінюються письмові відповіді респондентів на питання, що стосуються знань в означеній галузі.

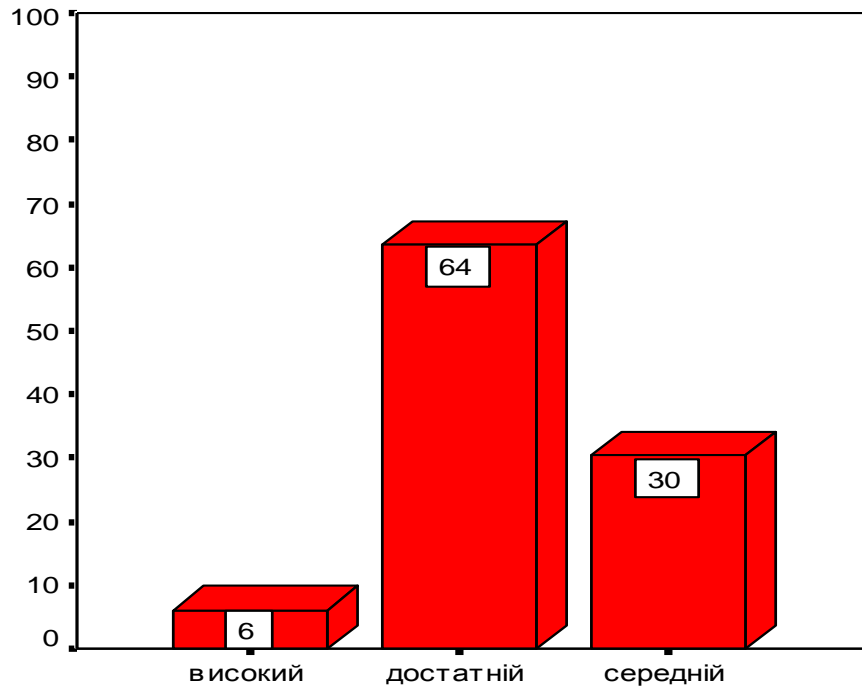
Для дослідження процесуального компоненту готовності, як вже зазначалося вище, застосовується експертна оцінка та самооцінка вмінь на основі аналізу продуктів діяльності викладачів, тобто розробок навчальних технологій, та їхньої апробації. Кожне вміння оцінюється від 0 до 10 балів.

З метою дослідження готовності до ПНТ в ході констатувального та формувального експерименту розроблено комплексні анкети для викладачів і для студентів. Анкети є анонімними. Крім питань, пов'язаних з дослідженням усіх компонентів готовності, до них включено питання щодо вибору найсприятливішої форми підвищення педагогічної кваліфікації (для викладачів), авторську експрес-методику визначення типу особистості за Д.Керсі та декілька питань біографічного характеру.

Відповідно до анкет для обробки отриманих результатів укладено ключ-дешифратор, за допомогою якого здійснюється визначення рівнів готовності до ПНТ у респондентів.

Результати експериментального дослідження опрацьовуються за допомогою пакету обробки статистичної інформації SPSS, який включає, зокрема, застосування таких статистичних методів як розрахунок середніх величин, дисперсія, кореляційний аналіз, методи порівняння первісних статистик та використання для встановлення значущості розбіжності між певними показниками, у тому числі і результативними, відповідних статистичних критеріїв.

Наведемо результати дослідження готовності до ПНТ викладачів Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (рис. 1).



Рівні готовності до ПНТ

З рисунку видно, що більше половини респондентів мають достатній рівень готовності до ПНТ, водночас високий рівень мають лише 6%. Майже у третини досліджуваних рівень готовності до ПНТ лише середній. Зате низький рівень готовності до ПНТ серед досліджуваних не зауважений.

Отже, визначення та обґрунтування рівнів готовності до ПНТ, розробка методики їхнього вимірювання дають можливість здійснити відповідне дослідження. Отримані результати свідчать, що високий рівень готовності до ПНТ, який є творчим за своєю сутністю, сформований у незначного кола викладачів, тому для багатьох потребує цілеспрямованого і копіткого вдосконалення.

У подальших дослідженнях планується вивчення психолого-педагогічних умов формування готовності викладачів вищих економічних навчальних закладів до проектування навчальних технологій.

## Література

1. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: Для пед. спец. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1990. – 141 с.
2. Занюк С. Психология мотивации. – К.: Эльга – Н; Ника – Центр, 2001. – 352 с.
3. Капская А.И. Формирование готовности студентов педвуза к исполнительско-речевой деятельности в системе профессиональной подготовки: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Киев. гос. пед. ин-т. – К., 1989. – 405 с.
4. Карпенко О.Г. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників в умовах університетської освіти: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К., 2008. – 546 с.
5. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М.: Высш.шк., 1990. – 118 с.
6. Левитес Д.Г. Автодидактика. Теория и практика конструирования собственных технологий обучения. – М.: Издательство московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО “МОДЭК”, 2003. – 320 с.
7. Орлова Е.А. Развитие готовности к педагогическому общению у будущих учителей начальных классов: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Минск. Гос. Пед. ин-т. – Минск, 1991. – 20 с.
8. Пейсахов Н.М. Произвольные и непроизвольные компоненты психической саморегуляции // Теоретические и прикладные исследования психической саморегуляции: Тезисы докладов научной конференции. – Казань: Изд-во Казанск. Ун-та, 1975. – С. 67-78.
9. Платонов К.К. Проблемы способностей. – М.: Наука, 1972. – 310 с.
10. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навч. посіб. / О.М.Пехота, В.Д.Будак, А.М.Старева та ін.; За ред. І.А.Зязюна, О.М.Пехоти. – К.: Видавництво А.С.К., 2003. – 240 с.
11. Психологія та педагогіка: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / Л.В.Музичко, А.В.Тімакова, Л.В.Корват та ін.; За ред. Л.В. Музичко. – К.: КНЕУ, 2008. – 304 с.
12. Романова. Г.М. Людинознавчий контекст підготовки викладачів до проектування навчальних технологій // Людинознавчі студії: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Т.Біленко (головний редактор), М.Чепіль, Є.Приступа та ін. - Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2008. – Випуск

сімнадцятий. Педагогіка. - С. 39 – 50.

13. Романова. Г.М. Навчальні технології як втілення індивідуалізації та фундаменталізації у навчальному процесі вищої школи // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди": Науково-теоретичний збірник, 2007. - С.333 – 337.
14. Романова. Г.М. Особливості підготовки викладачів до застосування кредитно-модульної системи навчання // Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць / Гол. редактор – д.пед.н., професор В.К.Буряк - Кривий Ріг: КДПУ, 2007. - – Вип. 19. - С. 8 – 17.
15. Савенкова Л.О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління: Монографія. – К.: КНЕУ, 2005. – 212 с.
16. Савченко Г.О. Формування готовності майбутніх фахівців банківської справи до аналітичної діяльності засобами моделювання: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди – Харків, 2006. – 23 с.
17. Семиченко В.А. Психологія особистості. – К.: Видавець Ешке О.М., 2001. – 427 с.
18. Спирин Л.Ф. Формирование общепедагогических умений учителя (на материале подготовки студентов педвуза к воспитательной работе): Дис... д-ра. пед. наук: 13.00.01 / Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1980. – 435 с.